

Berzsenyi Emese

egyetemi és főiskolai óráadó oktató, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Doktori Iskola – pedagógiatörténeti program

A társadalmi gondoskodás és tanítás történelmi előképei

A szociálpedagógia kialakulása a 19–20. század fordulójára tehető, előzményeit a középkori szegénygondozásra vezetik vissza. Írásomban még távolabbra nyúlva a történelmi időkben, őskori és ókori példákkal szeretném bemutatni a társadalmi tanítás és gondoskodás egyetemes alapjait. A közösségeknek – méretüktől függetlenül – mindenkor érdekükben állt a rend fenntartása és a csoport nyugalmanak, biztonságának, tagjai jólétének megteremtése, még akkor is, ha ezek gyakorlati megvalósulásai mai elvárásaink szerint már nem elfogadhatók, vagy csak nehezen értelmezhetők. Napjainkra a család fogalmának és szerepének háttérbe szorulásával módosult és egyre jelentősebbé vált a szociális gondoskodás kiterjesztése. A nagycsalád, a nemzetség és a szorosabb közösség törődése és védelme évezredek óta a hagyományos rend természetes egyszerűségével oldotta meg a felmerülő problémákat. A közösség normáinak meghatározása, ennek tanítással, példamutatással történő továbbadása, illetve a renitenskedők féken tartása hozzátartozott a társadalmi tanítás fogalmköréhez. Ebből adódóan a gondoskodás és törődés is ebbe a kategóriába sorolható. Sem a koldusok nagy száma, sem az árva gyermekek csavargó hada nem erősítette soha egy társadalom belső rendjét, biztonságát és nem szolgálta fejlődését. Mindaddig, amíg a család és a kisközösségek hagyományos intézményei képesek voltak megküzdeni az ilyen feladatokkal, addig nem volt szükség a fennálló hatalom beavatkozására – ám amikor valamilyen változás vagy hatás következtében az optimális egyensúly felborult, az államnak (uralkodónak) vagy a papságnak (egyháznak) kellett segítséget és a kiküszöbölést.

Bevezetés

Ryszard Wroczyński (1909–1987) lengyel pedagógus, szociálpedagógus és neveléstörténész, egyetemi tanár, az UNESCO keretében végzett munkáin keresztül elismert nemzetközi szakember szerint a társadalompedagógia a 20. század elején kialakuló neveléstudományi diszciplína, tárgya a környezet, illetve a környezetben végzett nevelés. Wroczyński két alapvető fogalmat vezet be mint metódusokat: a megelőzést és a kiküszöbölést.

„A megelőzés különleges jellegű eljárás, mely a potenciálisan fenyegetést jelentő tényezők semlegesítésével függ össze. Ezek a tényezők pedagógiai értelemben lehetnek immanensek, azaz kapcsolódhatnak biológiai alapokhoz, és kifejeződhetnek a növendék bizonyos személyiségjegyeiben; e tényezők forrásai lehetnek azonban a társadalmi viszonyok is, amelyek potenciálisan a növendék érdekeivel ellentétes hatásokat lehetőségeit rejtik magukban. [...] A megelőző tevékenység általában két irányban érvényesülhet: megakadályozhatja a különböző területeken jelentkező potenciálisan káros jelenségeket, illetve a kívánt területek aktivitását. [...]

A kiküszöbölésnek az a lényege, hogy igyekszünk kiegyenlíteni a fogyatékoságokat, a káros jelenségeket és helyzeteket. A kiküszöbölés fogalmát igen széles körben alkalmazza a gyógypedagógia. Megfogalmazása szerint minden olyan tevékenységet kiküszöbölésnek nevezhetünk, amely a szervi elmaradottságokat igyekszik megszüntetni. [...] Szélesebb pedagógiai értelmezésben kiküszöbölésnek nevezük azt a pedagógiai folyamatot, amikor a fejlődést korlátozó tényezőket akarjuk kiegyenlíteni, vagy pedig a kedvezőtlen fejlődési feltételek hatására kialakult helyzetet igyekszünk megszüntetni. [...] Alapjában véve a nevelői segítség, gyámolítás valamennyi formája kiküszöbölésnek tekinthető, olyan hiányok kiküszöbölésének, amelyeket előzőleg nem tudtak kielégíteni. Az ilyen hiányok lehetnek egyéniek, vagy társadalmiak. Amit a megelőzés nélkülözhetetlen eleme a nevelési folyamatnak, ugyanúgy a kiküszöbölő tevékenység is ennek törvényszerű feltételeihez tartozik.” (Kozma és Tomasz, 2000, 127. o.)

Ha ennek értelmében tekintünk minden olyan nevelő és tanító hatású célkitűzésre, mely a családon és az oktatási intézmények kapuin kívül zajlik, akkor megfigyelhetjük, hogy bár a fogalom és a szaktudomány maga nem is olyan régi, az elv és az ezt megvalósító igyekezet azonban az emberiséggel egyidős.

Az ősközösség korában a szociális gondoskodás lételeme volt a társadalomnak. A gyermekek a közösség egészének felügyelete és gondozása alatt nőttek föl. Mindenki beleadta legjobb tudását és tehetségét az utódnemzedék nevelésébe, meghatározva ezzel saját feladatát és az általa képviselt oktatás-nevelés jellegét, mert ennek eredményességén múltott a csoport túlélése.

A legújabb kutatások szerint a neandervölgyi ember (*Homo sapiens neanderthalensis*), bár genetikailag alkalmas lett volna a túlélésre, életvitele és társas viselkedési rendje alapján – a crô-magnoni emberrel (*Homo sapiens sapiens*) ellentétben – kihalásra ítéltett. Úgy tudjuk, hogy a neandervölgyi kultúrában a nők is vadászni jártak a férfakkal, és egyenlő módon vették ki részüket a közösség feladataiból. A jégkorszak elmúltával erre már nem volt szükség, hiszen nem kellett versenyt futni az idővel az élelemért, viszont a nőkre rótt fizikai terhelés növelte a vetélések, a csecsemőhalandóság és az árván maradt gyermekek arányát. Így – 28 000 ezer éve – lassan eltűntek a történelem színpadáról. Am még jóval kihalásuk előtt, hozzávetőlegesen 90 000 éve találkozhattak a modern emberrel a Közel-Keleten, és mintegy 50.000 évig éltek egymás mellett. Később ez az együttélés néhány ezer évre Európa területére is kiterjedt. A hosszas és békés egymás mellett élés bizonyítéka az is, hogy a neandervölgyiek átörökített génjei megtalálhatók az európai emberek génállományának 1–4 százalékában (a körömért, bőrért és szőrzetért felelős génekben). Régészeti leletek bizonyossága szerint kultúrájának fontos adaléka, hogy halottait sírmellékletekkel temette el – a testek alá és fölé különböző virágokat szórtak, használati tárgyakat tettek és a gyermekeket okkerrel hintették be –, mindebből pedig arra következtethetünk, hogy a túlvilági életbe vetett hittel rendelkeztek (Wulf, 2007, 40-45. o.).

Minden olyan kultúrában, ahol a másvilágba, a halál utáni életbe, vagy a feltámadásba vetett hitet megtaláljuk, jelen van valamiféle, az élőkre vonatkozó jellemformáló tanítás is. Ezzel együtt fel kell tételeznünk, hogy a halottakról történő gondoskodás a közösség élő tagjai egymás iránti társadalmi gondoskodásának területén is megnyilvánult. Mindezek tükrében egyre szélesebb körben válik elfogadottá az az elmélet, hogy a neandervölgyi ember szükségszerűen rendelkezett a beszéd képességével.

Később, a történelmi fejlődés magasabb társadalmi szintjén az árvák, a gyengébbek, a valamilyen fogyatékos(ok)al élő személyek egyformán tagjai voltak a közösségnek, vagy a társadalmi és környezeti hatások révén, rövid úton kiszelektálódtak. A megcsontosodott szabályzók ezeket a szokásokat már kötelező erővel kezelik és törvényként jelennek meg az ókor nagy kultúráinak (szent) könyveiben.

Az ókori társadalmi gondoskodás gyakorlati példái

A világtörténelem legősibb ránk maradt írásos törvénykönyveinek egyike, melyet a sumér Uru-Inim-gina, Lagas királya léptetett életbe már az i.e. 24. században megfogalmazza, hogy „...nem szolgáltatja ki sem az özvegyet, sem az árvákat a gazdagok kénye-kedvére, és nem hagyja, hogy a gyengéket elnyomják az erősek.” (Klíma, 1983, 192. o.). Ennek az a gyakorlat adott jogalapot, hogy az özvegyeket vissza kellett fogadnia az apai háznak, ennek hiányában ez családja legidősebb férfitagjának volt kötelessége. Amennyiben a rokonság a felügyeletet, gyámságot elvállaló férfi és az özvegy között nem volt elég szoros, úgy legalább névleg feleségül kellett vennie, hogy háztartásába integrálhassa, gyermekeiről, azoknak jólétéről minden tekintetben köteles volt gondoskodni. A teljesen árván maradt gyermekeket szétszították a legközelebbi rokonok között, vagy gyermektelen gazdag családoknak adták őket örökbe. A közösség ilyen irányú gondoskodásának gyakorlata még a száz évvel ezelőtti Európában is megtalálható volt, és napjainkig élő gyakorlat a kevésbé bürokratizált és vallásjogilag jobban befolyásolt társadalmakban (Afrika, Ázsia, Dél-Amerika egyes országai).

Mint az egyik legtöbbet emlegetett példát, feltétlenül idéznünk kell a Spárta katoná államának Lükurgosz (az i.e. VIII. században élt törvényhozó és államférfi) korából származó szelekciós gyakorlatát a nem teljesen egészségesnek, épnek látszó újszülöttekre vonatkozóan.

Spárta államát a dórok hozták létre, meghódítva a Peloponnészoszi-félsziget déli részén élő akhájokat: saját lélekszámuknál tízszer nagyobb akháj népességet taszítottak szolgaságba.

A teljes jogú polgárok legfőbb tevékenysége a katonáskodás volt. A szabadok, akiket körülakóknak, azaz perioikosoknak neveztek, nem rendelkeztek politikai jogokkal, viszont lehettek saját földjeik, és ők állították elő a kézműipari termékeket. Társadalmuk legnépesebb rétegét az őslakosok utódai, a helóták jelentették.

A Taigetosz szó a hegység megnevezésén kívül bír egy másik jelentéssel is, ami a családtervezés spártai gyakorlatából vált ismertté. A Taügetosz volt ugyanis a spártai 'apothetai' (jelentése: „kitévés helye”). Egy spártai apának – ha gyermeke valamilyen testi fogyatékossgal született, vagy koraszülött volt, és ezért nem felelt meg a katoná állam szigorú törvényeinek – el kellett mennie a törzsének (phülé) véneihez, és az ő döntésük szerint kellett eljárnia. Ha a vének úgy ítélték meg, hogy a gyermek testalkata, ereje, életképessége alapján Spárta igényeinek valóban nem tesz eleget, akkor nem nevelhették fel. A szülők kivitték a Taigetoszhoz, és letették az úgynevezett 'apothetai'-ra, és – a hellén gondolkodás szerint – nem megölték a gyermeket, hanem „adtak neki egy esélyt”. Ezt a helyet ugyanis a helyiek közül mindenki ismerte, így azok, akiknek nem volt gyermekük, kijártak ide, és elvihették a nekik megfelelő kített csecsemőt. Spárta népességének csak

10 százalékát alkották azok a teljes jogú polgárok, akikre ezek a szigorú megfelelőségi elvárások vonatkoztak, joggal gondolhatjuk, hogy lehetett és volt is helye a társadalomban a kitett gyermeknek. A gyermekkitételek így nagy valószínűséggel csak orvosi esetekben végződtek tragikusan. Nem önkényes gyermekgyilkosságról volt szó, hanem hivatalos „megoldásról”. A gyilkosság, mint más görög városállamokban, természetesen Spártában is bűncselekmény volt, és büntetést vont maga után. Azonban a „kitétel” a megfelelő helyre nem minősült gyilkosságnak.

Plutarkhosz (i.sz. 45–127) nagy jelentőségű ókori görög életrajzíró és történész, a Római Birodalom polgára. Fő műve a 22 kötetes *Párhuzamos életrajzok*, melyben a mitológiai időktől kezdődően egészen saját koráig fontos közszereplők, törvényhozók, államférfiak, hadvezérek életét írja le. Feljegyzése alapján egy máig tartó helytelen elképzelés tartja magát: ez a félreértés – Rudolf Tolles *Untersuchungen zur Kindersauesetzung bei den Griechen (Vizsgálatok a görögök gyermekkitételéről)* című, 1940-ben íródott doktori disszertációjának kutatásai szerint – Plutarkhosz (mintegy kilencszáz év távlatából) Lükurgoszt értelmező hibáiból és az általa lejegyzett források és hagyományok összemosásából adódik. Nem történik említés arról, hogy a gyermekeket ténylegesen ledobják a szakadékba, hanem kiteszik őket egy közismert, a társadalmi gyakorlat szerint elismert helyre (Tolles, 1941, 13–34. o.). A plutarkhoszi szöveg így hangzik:

„Az újszülött csecsemővel apja nem rendelkezett, hanem karjába vette, és elvitte a Leszkhé nevű találkozási helyre, ahol a törzsek vénei összegyülekeztek és megvizsgálták a kisedet. Ha egészséges alkatú és erőteljes csecsemő volt, utasították az apát, hogy nevelje fel, egyben pedig kijelöltek neki egyet a kilencezer spártai parcellából. De ha idétlen vagy nyomorék volt, bedobták a Taügetosz Apothetai nevű szakadékába – azzal a meggyőződéssel, hogy nem előnyös sem a gyermeknek, sem az államnak, ha egy születésétől kezdve gyenge és életképtelen ember életben marad. Ezért fürdették meg az asszonyok az újszülöttet borban és nem vízben, hogy kipróbálják szervezete életképességét. Ha ugyanis epilepsziás vagy gyenge, beteges szervezetű volt a gyermek, görcsöt kapott az erős bortól, és elpusztult, de ha egészséges volt, még izmosabb lett. A dajkák nagy gondot fordítottak a gyermekekre, pólyát nem használtak, hogy minden tagjuk és egész testük szabadon fejlődjék. Hozzászoktatták őket, hogy minden ételt jóízűen fogyasszanak el, és ne legyenek válogatósak; ne féljenek a sötétben, ha egyedül maradnak; ne viselkedjenek illetlenül, és soha ne sírjanak.” (Plutarkhosz, 1978, I. 107. o.)

Spárta alkotmánya szerint a gyermek nem az apa, hanem az állam tulajdona volt, a vének tanácsa – tehát képviselőin keresztül az állam – döntött sorsáról születése után.

Thébában például tilos volt a gyermekek kitevése: a helyi szabályozások szerint ha az apa túl szegény volt, és nem tudta felnevelni a gyermekét, születése után egyből be kellett szolgáltatni a megfelelő hivatalos helyen. Ahonnét kihelyezték a megfelelő nevelőszülőkhöz, akik kötelesek voltak felnevelni, ennek fejében rabszolgájukká lett.

Összességében a görög apának soha nem volt olyan teljhatalma saját gyermekének élete és halála felett, mint a római „pater familiaris”-nak.

A fölművelésből élő és területüket rendszeresen fegyverrel megvédeni kényszerülő társadalmak patriarchális rendje nem teszi lehetővé a nők és gyermekek számára az életet a férfifőségű nagycsaládokon kívül. Mértékadó példa erre az Ószövetségi Szentírás történetei közül „Hágár és Izmáel elűzetése” Mózes I., a Teremtés könyvének 21,9–21 fejezetében.

Az özvegyekről történő gondoskodás ősi példája a zsidóság hagyományrendszeréből is ismert levirátusi avagy sógorházasság. Ennek lényege, hogy a férjének családjába bekerült feleség már az új család kötelékébe tartozik, ezt az ágat kell a törvények szerint

tovább vinnie. Amennyiben férje meghal, mielőtt gyermekük születne, a férj legközelebbi fiútestvérének kötelessége az utódlás biztosítása: amennyiben ez nem ütközik egyéb (a törvényben szabályozott) akadályba, úgy az özvegynek joga van sógora családi védelméhez (*De Vries*, 2000, 261-275. o.).

E hagyomány továbbélését még a középkorban is sok helyen megtaláljuk. A magyarság történetében ezen az ősi jogon kéri feleségül Géza fejedelem özvegyét, Saroltot (Szent István királyunk anyját) a sógora, Koppány. Árpád-házi Szent Erzsébetet is 1221-ben sógora vette feleségül, miután beteges vőlegénye, Hermann, a türingiai örgróf idősebbik fia elhunyt. A keresztény Európában az özvegyasszonyok zárdába vonulhattak, vagy gyermekeik, testvéreik, rokonaik házában találtak oltalomra.

Természetesen már ekkor is léteztek más lehetőségek, hiszen voltak olyan rendkívüli helyzetek, melyekben az államnak és/vagy az egyházi hatalomnak is bele kellett közvetlenül avatkoznia a társadalmi válsághelyzetek megoldásába. Nagy háborúk utáni időszakokban olyan mértékű volt a felnőtt, munkaképes korú férfinépeség csökkenése, hogy a kisközösségi-családi rendszer nem tudta „felvenni” az özvegyek és árvák sokaságát. Mivel az adott társadalomnak a történelem során soha nem volt érdeke nincstelenek és koldusok hadával veszélyeztetni a közbiztonságot, így az uralkodók (tehát ebben a formájában az állam) és a templomok (azaz az egyház) is részt vállaltak a fedél és szülői felügyelet nélkül maradt gyermekek neveléséből és tanításából. Tették mindezt a kiküszöbölés és megelőzés magasabb szempontjait figyelembe véve, a saját, jövőbeni céljaik érdekében.

Sumérban Ur-Nammu király uralkodása alatt az i.e. 22. században az árván maradt, vagy az elszegényedett és gyermekeit felnevelni nem képes családok fiait a templomba adták be, ahol képességeik szerint a személyzet tagjaivá nevezték őket.

„A templomi személyzet számát könyvelők, kincstárnokok, írnokok és hírnökök is növelték, valamint ajtónállók és örök, kézművesek, akik a kultusztárgyakat készítették, takácsok, szabók és varrónők, akik a ruhákat varrták és borbélyok, akik a papok fejét borotválták. E pozíciók némelyikét rabszolgák töltötték be, akik árvaként kerültek a templomba, vagy a szüleik adták be őket, mert túlságosan elszegényedtek ahhoz, hogy felneveljenek egy gyermeket, de az is előfordult, hogy a hívők közösségének tehetős tagjai adományozták őket a templomnak saját háztartásuk rabszolgái közül, vagy hadifogolyként rendelték őket az istenség szolgálatára.” (*Bertram*, 2006, 174. o.)

Az állam kormányzása ekkor már elképzelhetetlen lett volna írásbeliség nélkül:

„Azonban az írástudás Mezopotámiában nagyon is szűk rétegre volt jellemző, ami még fontosabbá tette a hivatásos írnokok (sumérul „dudsar”, akkádul „tuppsaru”) szerepét. [...] Bár az írástudásnak a nők körében is akadtak nyomai, sőt női írnokokat is ismerünk, az írnoki szakma elsősorban a férfiak foglalkozása volt.” (*Bertram*, 2006, 198. o.)

Hasonló tartalmú dokumentumok maradtak ránk az egyiptomi újbirodalom (i.e. 1550–1070) korai szakaszából, mely szerint Ámon papjainak templomába be lehetett adni az elárvult, vagy a sok gyermekes szegény családok 4–6 év közötti fiú gyermekeit. Itt templom alatt nem egy épületet, hanem összetett vallási központot kell érteni, mely bizonyos szintű önellátásra (pl. kézműves ipar, földművelés, iskola, egészségügyi központ) volt berendezkedve akár több tucat ember számára. Kákosy László *Az ókori Egyiptom története és kultúrája* című szakirodalmi művében leírja, hogy ezeket a fiúkat a templomi papság szolgálatába állították és tehetségük, szorgalmuk szerint válogatva taní-

tották őket. Ez a nevelési folyamat a családtól elszakítva, bentlakásos jelleggel történt, csoportos formában, előre meghatározott módszerekkel, távlati célok és elvek szerint.

A Termékeny félhold ókori világában az asszírok, perzsák és később a római birodalom katonái sem mészárolták le a meghódított területeken élő gyermekeket, hanem a fiúkat hatásos ideológiai átnevelésnek alávetve katonává képezték ki. Ugyanezt találjuk háromezer évvel később, az i.sz. 14–16. században az Oszmán-Török Birodalom Baktazi janicsárjainak esetében. Itt az iszlámvallás misztikus, szúfi irányzatának Bektazíja szerzetesrendje (a kerengő dervisek) részt vettek a meghódított területek különböző pontjairól származó fiúgyermekek lelki nevelésében. Hivatásos harcosokká, janicsároknak képezték ki őket, azaz a török gyalogos rohamhadtest legféltrebb katonái lettek. Ez is feltételezi a távlati célokban megfogalmazott, megszervezett és előre eltervezett tanítási folyamatot, valamint a csoportos nevelést.

Az asszír birodalom hatalmas meghódított területeket magába foglaló katonaállam volt, ahol az alkirályok (kinevezett kormányzók) nem avatkoztak bele az akár évszázados helyi szabályokba. Így a birodalom nem is érezte központilag kötelességének társadalompolitikai döntések meghozatalát, mert ez a területi sajátosságok szerinti hagyományt követve, a régi rend szerint folyt tovább. Az i.e. 14–12. században „[a]z asszír törvények közül egy sem kötelezi az uralkodót, vagy valamelyik közhivatalalt arra, hogy gondoskodjék az özvegyekről, árvákról, vagy a szegényekről” (*Klíma*, 1983, 210. o.).

Sok korban és kultúrában a fiúgyermek értékesebbnek számított és számít napjainkban is, mint a leány. A fáraók birodalmában azonban – szinte egyedülálló módon az ókori Közel-Kelet társadalmának történetében – a nők csaknem egyenjogúak voltak a férfiakkal. A leánygyermek nevelésére itt is találunk példát, mivel a női papság által vezetett és fenntartott templomok ugyanúgy befogadták őket, mint a fiúkat.

Japánban bizonyos fenntartásokkal, de nagyon hasonló rendszer szerint működtek a gésaházak. A nagy szegénységben és nyomorban élő, jó alkatú fiatal leányokat, vagy még gyermeklányokat eladták egy gésaháznak, ahol hosszú évek tanulása és szolgálata várt rájuk, mielőtt 20–22 éves korukban teljes jogú gésa lehetett belőlük. A gésa tradicionális japán szórakoztató művész, bár a név csak a 17. század óta van a köztudatban, maga a – prostitúcióval nem összekeverendő – tevékenység már a 7. századtól jelen volt (tehát nem az ókor gyakorlatához tartozott, hanem a középkortól ismeretes). Gésaház az, ahol ezek a lányok, hölgyek laknak, dolgoznak, tanulnak. Egy egyszerű leírását találjuk Arthur Golden *Egy gésa emlékiratai* című regényében.

Ázsia más országaiban a 2500 éves múltra visszatekintő buddhizmus férfi és női szerzetesi közösségei is végeznek gyermek- és ifjúságnevelő tevékenységet egészen napjainkig.

A kereszténység gyakorlata

A keresztény Európában már a középkorban megjelentek a zárdákhoz csatolt árvaházak és oktatási intézmények. A zárdák kapuja melletti falban létezett egy kívülről-belülről nyitható szekrényke, vagy egy beforgatható polc, amire a talált és/vagy nem kívánt csecsemőket behelyezték. Ezeket a gyermekeket a szerzetesrend felnevelte, saját céljai és lehetőségei szerint taníttatta, vagy valamilyen, a világi életben is hasznosítható szakmára oktatta. Később ezek szervezett és intézményesített formában jelentek meg, megmentve az ide bekerült gyermekeket az éhhaláltól vagy a koldussorstól.

A keresztény egyház társadalmi tanításában meghatározó szerepet játszik az etika, a moralitás, az erkölcsösség fogalma. Aurelius Augustinus (Szent Ágoston, élt i.sz. 354–430), a nyugati kereszténység egyik legjelentősebb filozófusa szerint ennek definíciója így hangzik:

„...a görögök által etikának nevezett erkölcsi rész, amelyik azt a legfőbb jót vizsgálja, amire minden cselekedetünk irányul és amelyet nem másért, hanem önmagáért kívánunk, s melynek elérése után már semmi másra nincs szükségünk, hogy boldogok legyünk. Ennélfogva a jó végcéljának is nevezték ezt, ...” (*Aurelius*, 1943, 132. o.)

A katolikus egyház érvényes tanítása szerint:

„Az ember a tudata mélyén olyan törvénnyel találkozik, amelyet nem ő szabott meg önmagának, amelynek engedelmeskedni tartozik. E törvény szava mindig arra szólítja, hogy szeresse és cselekedje a jót és kerülje a rosszat.” (*Cserháti és Fábrián*, 1975, 454. o.)

1984-ben széles körben nagy sikert aratott a *Legyetek jók, ha tudtok* című zenés film, mely a kora újkori Itáliában élt Néri Szent Fülöp (1515–1595) életét és munkásságát mutatja be. Nagy valószínűséggel ez a legismertebb ilyen jellegű korai tevékenységek egyike, mely szervezett formában segítette az árvákat és a szegényeket. Minden vallásnak és felekezetnek megvoltak, és napjainkig fellelhetők az ilyen karitatív munkát végző segítő szervezetei. A rászorulókról történő gondoskodás talán legösszetettebb és legszélesebb körű tevékenységeit az egyházak végzik. Ezek szervezeti felépítésüktől függően kapcsolódnak a világszervezetek munkájába. Esetükben jól megfigyelhető a történelem során a segítségnyújtás dimenziójának az egyéni szintről – a közösségi és állami szinteken keresztül – a nemzetközileg organizált szintig történő felemelkedése.

Ökumenikus gondolatként foglalja össze a kereszténység ide vonatkozó álláspontját és feladatkörét a II. Vatikáni Zsinat tanítása:

„Isten ingyenes szeretettel szeret minket: hívei is a szeretet sugallatára gondoskodjanak az emberekről [...] Amiként tehát Krisztus bejárt minden várost és falut s meggyógyított minden betegséget és bajt, [...] úgy az egyház is ott van gyermekei által minden rendű és rangú ember mellett, különösen pedig a szegények és elnyomottak mellett, és szívesen hoz áldozatot értük.” (*Határozat az egyház missziós tevékenységéről „Ad Gentes”*, 1965. december 7., idézi: *Cserháti és Fábrián*, 1975, 284–285. o.)

Jézus Krisztus tanítása szerint az emberek egymás iránti szeretete Isten akarata. Az Újszövetségi Szentírás hangsúlyozza a rászorulóknak nyújtott önzetlen segítség alapvető fontosságát. „Amit a legkisebb testvéreim közül egygel is tettetek, velem tettétek.” (Máté 25,40)

A mese és népmese mint a széleskörű társadalompedagógia alapeszköze

„A civilizációk alapvető problémája, hogy milyen formába képesek öltöztetni az emlékeiket. Az emlékezés, amely a múltból szól, egyben iránymutatást jelent a jelen megtapasztalásához és a jövő elképzeléséhez. S arról is szól, hogy az embernek milyen kötelezettségei voltak. A kulturális folytonosság az emlékek által valósulhat meg, s az emlékeket az emlékezet technikái rögzítik.” (*Géczi*, 2006)

A mese is a kulturális emlékezet egyik fontos eszköze. Évezredek szerepének és nevelő, jellemformáló hatásának fontossága okán meg kell említenünk mint az általános társadal-

mi tanítás egyik legfontosabb alapeszközét. Különösen a magyarság kultúrtörténetének fejlődésében kiemelkedő szerepet játszó népmesét, mely mindenkor normatív hatást gyakorolt a társadalom minden rétegének etikai fejlődésére is.

„...a népmese ugyanis nemcsak az egyhangú munkákat megkönnyítő szórakozás, hanem bizonyos magatartásformákat, problematikus helyzetekben megoldást is kínál. Ez a magyarázata annak, hogy ameddig vissza tudunk tekinteni a népmese történetén, mindig a gyermek, az ifjú nevelésének egyik eszköze is volt.” (Ortutay, 1980, III. 739. o.)

Nem szabad azt gondolnunk, hogy a mese csak az alacsonyabb társadalmi rétegeket érte el: a népmese mindenki közkinccse volt. Az arisztokrata gyermekek dajkái és nevelői éppen úgy meséltek a várak, kastélyok, paloták és udvarházak termeiben a kisgyermeknek, mint a középosztály díszes és a szegény nép egyszerű házaiban. Minden társadalmi osztály számára közvetített – rejtett vagy nyílt módon – tanító és értékadó mondanivalót, szabályozta a viselkedést, az egymáshoz való viszonyokat, és a maga módján bemutatta az emberi életben előforduló lehetőségek sokféleségét is.

Az alacsony sorban élő néprétegek számára fenntartotta az esélyt, hogy a szegény, de eszes, szorgalmas, becsületes és nyíltszívű parasztfiúból is lehet királyfi – a legszegényebb, ám szép, okos, szerény és engedelmes leányt is kiszemelheti magának egy délceg herceg. Ezzel a gondolkodásmóddal a népmese meghatározta azt a viselkedésmintát, amivel élni kellett ahhoz, hogy valakiből kiválasztott lehessen. Így, aki nem tartotta magát a társadalmi tanítás legalapvetőbb szabályaihoz, örökre eldobta a felemelkedés esélyét, osztályrésze a kirekesztettség, az alávetettség és a szegénység maradt – történjen mindez akár a földi, akár a túlvilági létben.

A magasabb társadalmi osztályok számára a mese közvetítette a nép elvárásait, melynek szeretete az igazságos, jóságos, becsületes és gondoskodó urat felmagasztalta, hogy aztán hűséggel, akár erején felül is szolgálja azt. Ám az igazságtalan zsarnokot félté, megvetette, elátkozta, cserbenhagyta és kijátszotta. Mind a mesék, mind a hitbéli tanítások megegyeznek abban, hogy a hét fő erény gyakorlása mindenki javát és Isten országának gyarapítását is szolgálja:

A három isteni erény a hit, remény és a szeretet. A négy sarkalatos vagy emberi erény pedig: az igazságosság, bölcsesség, mértékletesség és bátorság. (Rácz és Pásztor, é. n.)

Ezen alapvető viselkedési normák minden vallás tanításában megtalálhatók, és minden korban meghatározó mértékévé váltak a társadalmi együttélés szabályainak. Ha áttételesen is, mégis nyomatékosan és határozott útmutatással támogatták a társadalmi törvények alapvető betartását és a vallási tanítások hitbéli igazságát. A népmesék által közvetített általános mintaadás tehát mindenki számára meghatározta és megmutatta a lehetséges legjobb utat, az optimális rendet.

„Az ősi közösségek gyermekei – a tudásanyag és világlátás mellett – erkölcsi erényeket is elsajátítottak a mesékből. Példaadó viselkedésmódokkal, erkölcsjobbító történetekkel ismerkedtek meg általuk. A szövegek kellő és jól időzített megerősítéssel kondicionáltak a megfelelőnek tartott viselkedést, így segítették a szokássá válást. [...] Az általa megfogalmazott és megőrzött nevelési értékek közösségre orientált morális normákat erősítettek.” (Duzmathné, 2000)

A megfélemlítés és példaállítás módszerei

A megelőzés és kiküszöbölés égisze alatt a társadalmi tanításnak a segítésen és támogatáson kívül létezik egy másik dimenziója is, melyet a fennálló hatalom maga végez a rend megőrzése és fenntartása érdekében. Ez pedig a demonstratív megfélemlítés, a példastatuálás alkalmazásával történő, széles tömegeket azonnali módon elérő és megszólító módszer: a nyilvános igazságszolgáltatás. Foucault híres műve, a *Felügyelet és büntetés* ezt a témakört részletesen tárgyalja.

A bíraskodás egészen a polgári társadalmak koráig nem adminisztratív eljárás, hanem nyilvános tanító és nevelő célzatú tevékenység is volt. A közösség erre felhatalmazott előjárója törvény-napot tartott, adott helyen és időben az alattvalók (az általa vezetett társadalmi csoport alárendelt tagjai) fölött törvényt ült. Itt mindenkinek szóban, nyilvánosan kellett felterjesztenie panaszait, sérelmeit és kéréseit. Az ítélet is ekképpen fogalmazódott meg. Több ezer éves találmány, már az emberi közösségekkel egyidős a „precedensjog”, amikor a törvény értelmében, de már korábbi ítéletek gyakorlati példái alapján hozzák meg az ítéleteket.

Ezek az ítéletek nevelték a közösséget, folyamatosan rendezték a belső viszonyokat, és hatást gyakoroltak a jövőbeni tettek következményeire.

A történelem egyik talán legismertebb ilyen pere és az ítélethez kapcsolódó nyilvános büntetése a názareti Jézus keresztre feszítése, melynek a társadalom tanítására gyakorolt hatását egészen napjainkig végigkísérhetjük a kereszténység történetében. Hazánkban e téma legismertebb szakértője *Sáry Pál* egyetemi docens, a Miskolci Egyetem ÁJK Római jogi tanszékének tanára. Részletes forráselemző értelmezését a *Bűnvádi eljárások az Újszövetségben* című könyvének *Jézus pere* fejezetében olvashatjuk (*Sáry*, 2000, 9–105. o.).

Ugyanezt szolgálták a középkor utolsó éveiben és az újkori Európában a boszorkányperek és az ezek nyomán meggyújtott máglyák. Shulamith Shahar *A negyedik rend – Nők a középkorban* című könyvének *Boszorkányperek* című fejezetében kifejti:

„A boszorkányelmélet a maga sajátos nyugat-európai konnotációjával – nevezetesen hogy a boszorkány az Ördög cimborája – csak a középkor vége táján jelent meg. A boszorkányüldözések a 16–17. században zajlottak, nem a középkorban.” (*Shulamith*, 2004, 345–346. o.)

Johannes Nieder domonkos rendi szerzetes 1436 körül megjelent *Formicarius* (*Hangyaboly*) című teológiai műve Európában elsőként ír részletesen a boszorkányperek tévelygéseiről, és a világirodalomban ő sugallja először, hogy a boszorkányperek egy titokzatos, sátáni szekta tagjai. Írásában megerősítve ezzel a nők bűnös, illetve bűnre hajló voltát. Nieder sok gondolatát átvéve a két német inkvizítor, Jakob Sprenger és Heinrich Institoris tollából 1486-ban megjelent a *Malleus Maleficarum*, azaz a *Boszorkányperek pörölye* című inkvizítori kézikönyv, ami már a boszorkányperek gyakorlati útmutatóját szolgáltatta. „Boszorkány az, aki szövetségre lépett az Ördöggel, és tagadja Krisztust, a keresztiséget és a szentségeket.” (*Shulamith*, 2004, 350. o.)

A közösségért vállalt önfeláldozás

Egy teljesen más irányvonalat képvisel, mégis a többiekért, a szűkebb közösség, a család valamilyen irányú és célú jobbításáért, életük megkönnyítéséért történő cselekedet az egyéni önfeláldozás. Történhet ez valamilyen vészhelyzet időszakában, amikor az éhezés arra vezet a közösség – ebben az esetben a család – bizonyos tagjait, hogy feláldozzák

életüket a többiek túlélésének reményében. Szegény, sokat nélkülöző társadalmakban ez a gyakorlat azonban szokássá, kötelezettséggé is válhat.

Ahogy a szülők nem tudják biztosítani újszülött gyermekük nevelését, és ezért – mint az előzőekben bemutattam – kiteszik őket, úgy sokszor az idős, gyenge, beteg emberek saját maguk döntenek úgy, hogy – bizonyos mértékben a többiek túlélése érdekében – nem vállalják a rájuk váró nehézségeket.

De nem feltétlenül csak a nélkülözés fizikai valósága kényszeríthet ki sorsdöntő lépéseket. Lehet ez egy lelki értelemben vett feltétlen szükséglet, amit a hagyomány tevőlegé kötelezettséggé emel.

A közösség helyzetének stabilitásához és fenntartásához szükséges gyakorlatán alapuló társadalmi tanítás jelenik meg például – ha már az előző fejezetben a máglyáknál tartottunk – az indiai özvegyégetés, a 'szati' (jelentése: „együtt halni”, majd később ebből alakul a „hűséges feleség” jelentéstartalom) hagyományában.

India társadalmában a nők teljesen jogfosztottak voltak, tárgyként, „jóságként” kezelték őket. Köztudomású, hogy a Római Birodalom hanyatlását követően a középkori Európában sem volt ez másként. Gondoljunk itt például a Károli Gáspár bibliafordításából jól ismert „asszonyállat” magyar kifejezésre.

A szati gyakorlata főleg a gazdag és jó sorban élő özvegyeket óvta meg életük hátralevő részében a súlyos nyomortól és folyamatos megaláztatástól. Ha a nőnek megözvegyülése pillanatában nem volt nagykorú fiúgyermek, akkor elhunyt férje egyéb férfiági örökösének tulajdonába került, aki szolgává degradálhatta, eladhatta, vagy koldusként elkergethette a házától. Hosszú évszázadok alatt a szati dicsőséggé, egyfajta áldássá és szerencsehozóvá vált, ezért a megözvegyült asszonyok saját és családjuk becsülete érdekében is vállalták a szörnyű kínhalált férjük halotti máglyáján. A szati családja büszkesége, egyfajta szent lett, és csodálattal emlegetett példaként emlékeztek meg róla a családi krónikák. Tette bekerült nevébe (Szati Dzsája Dévi, Böles Szati Anya), meghatározva az utat a következő nemzedékek számára. A rendelkezésünkre álló világirodalmi művek és szakirodalmak alapján álljon itt néhány eltérő műfajú példa: Rabindranath Tagore *A boldogság ígérete* című novelláskötete, Gita Mehta regénye, *A maharáni* és Kovács Gábor kutatási anyaga, *Az özvegyégetés*.

A Brit gyarmatbirodalom alkirálya 1910-ben betiltja, majd 1949-ben a független India első alkotmánya törvényerőre emeli az özvegyégetés tilalmát, mégis csak nagyon lassan szűnik meg: elvétve bár, de még napjainkban is történnek ilyen esetek. Így válik egy szokás társadalmi tanítássá, mely hosszú évszázadokat képes túlélni és minden tiltás ellenére fennmaradni.

Az öregekre, súlyos betegekre vonatkozó közösségi gyakorlat szabályzóit a régi japán szokásjogban is tetten érhetjük. A II. világháború utáni évekig Japán egy tradicionális, nagyon szegény és zárt ország volt. Az idős és beteg családtagokat saját gyermekeik vitték fel hátukon a közeli magas hegyre (pl. a Fudzsjamára), ahol kevés vízzel és élelmiszerral otthagyták meghalni őket. Erről szól Fukudzava Hicsirő *Zarándokének – Nara-jama dal* című írása.

Térben és időben jóval közelebbi példa a Torockói-hegységben található Tordai hasadék Büdös-barlangja. A már dolgozni nem tudó, idős, beteg és/vagy magukról gondoskodni képtelen emberek oda mentek el meghalni, hogy a családot, illetve a közösséget ne terheljék a gondozásra, eltartásra szorultságukkal. Ennek a 20. század derekáiig létező gyakorlatnak a legszebb irodalmi példája, Sántha Ferenc *Sokan voltunk* című novellája az *Irodalmi Újság* hasábjain jelent meg először 1954 márciusában. E két történet párhuzamát elemzi Bosnyák Sándor 1999-es tanulmányában *A halál országa az öregek önkéntes halála* címmel.

E néhány kiragadott példával csak bemutatni szerettem volna az önként vállalt önfeláldozás korokon, kultúrákon és országhatárokon átívelő sokszínű előfordulását.

A segítség és gyógyítás ősi hagyományai

Egyidős az emberiséggel az a vágy és igyekezet, hogy a bajban lévő, fájdalomtól szenvedő, beteg embertársainkon segítsünk. Ennek lehetősége azonban minden időben a közösség helyzetétől függött. Így a fenti példák alapján jól látszik, hogy a szűkös időszakok a szelektálódást segítették; míg a bőség, a kényelmes, békés élet idején az ember természetes indíttatásból fakadó segítő szándéka dominálhatott.

Már az ősközösségi társadalmakban is megtaláljuk jeleit a gyógyító hatású növények keresésének, még akkor is, ha ennek felhasználási módszerei számunkra inkább a varázslás, mint a gyógyítás kategóriájába sorolhatók (Kroeber, 1967).

Az életről és a halálról alkotott fogalmaink, az ehhez való lelki viszonyulásunk az elmúlt egy-két évszázadban gyökerestől megváltozott. Bár mindig voltak, akik kutatták az örök élet titkát, azért az emberek többségének az élet természetes velejáróját jelentette a halál. Az elmúlást – csakúgy, mint a születést – egyfajta isteni akaratként fogták fel, és igyekeztek beletörődni a végesség gondolatába. A halál nem egészségügyi kérdés volt, a beteg nem mindenkitől elzárva, egy magányos kórházi ágyon távozott a földi világból, hanem, ha szerencséje volt, otthonában, szerettei körében töltötte utolsó óráit. Az életet Isten adta és egy pillanatban Isten elvette, az elmúlás ugyanúgy része volt az életnek, mint a születés, és nem zárták ki belőle még a gyermekeket sem.

Az ókor bővelkedik az orvostudomány fejlődésének történeti leírásaival. Ekkor az orvoslás és gyógyszerészet még egy szakterületet képezett, melynek feltétele volt valamilyen mágikus beavatottság is. Művelői többnyire papok, sámánok, táltosok, varázslók voltak, akik más úton-módon is kapcsolatban álltak az istenekkel. Az ókori Kelet magas kultúráinak ránk maradt írásos emlékei azonban a betegápolás emberi aspektusait nem meséli el nekünk.

Indiában már az i.e. 600 táján létrejöttek nagyon hatékonyan működő kórházak, valamint Buddha parancsára tíz falunként orvosokat neveztek ki. Asóka király uralkodása idején (i.e. 273–232) már olyan kórházakat építettek, amelyek máig megalapozták az indiai modern kórházak jövőjét. Követték a közegészségügy elveit, és még császármetszéses műtéteket is hajtottak végre nagy gondossággal, hogy megmentsek anyát és gyermekét.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy az ókor világa átjárható volt. A kulturális vívmányok nem maradtak kizárólagosan területi jellegűek, hanem az uralkodók kereskedelmi kapcsolatainak és a hódítások révén viszonylag könnyen elterjedtek az akkor ismert világban.

A görög orvoslás kibővítette és továbbadta az ókori Kelet tudását, majd az iszlám kultúra tudományos alapjain keresztül

a gyógyító hivatás zsinórmértékeként került be a mai európai gyógyászat gyakorlatába. Az úgynevezett „hipokratészi eskü” egészen az elmúlt évekig kötelező volt az orvosok számára.

Európa első kórháza az indiai mintára i.sz. 580 körül létrehozott Hotel Dieu (Isten háza) volt a franciaországi Lyonban (*Britannica Hungarica*, IX. 74. o.). Ettől kezdve a szerzetesek veszik át a betegápolás feladatát, mely a keresztény kultúrában a mai napig is szinte minden nyelv szóhasználatában megragadt, hiszen a betegápoló személyzet női

tagjait ma is nővéreknek hívjuk, ami egyértelműen az apák megszólításának, nevének része.

Az életről és a halálról alkotott fogalmaink, az ehhez való lelki viszonyulásunk az elmúlt egy-két évszázadban gyökerestől megváltozott. Bár mindig voltak, akik kutatták az örök élet titkát, azért az emberek többségének az élet természetes velejáróját jelentette a halál. Az elmúlást – csakúgy, mint a születést – egyfajta isteni akaratként fogták fel, és igyekeztek beletörődni a végesség gondolatába. A halál nem egészségügyi kérdés volt, a beteg nem mindenkitől elzárva, egy magányos kórházi ágyon távozott a földi világból, hanem, ha szerencséje volt, otthonában, szerettei körében töltötte utolsó óráit. Az életet Isten adta és egy pillanatban Isten elvette, az elmúlás ugyanúgy része volt az életnek, mint a születés, és nem zárták ki belőle még a gyermekeket sem. Az istenfélelmet nem lehetett igazán elválasztani a halálfélelemtől. „A középkori lélek nem ismerte a »fájdalom isteni mélységét«, helyesebben csak Krisztus kínszenvedésével kapcsolatban ismerte. [...] A bánat ellen egyetlen orvossága van: tartózkodjunk minden földi vonzalomtól!” (Huizinga, 1996, 114–115. o.)

Összegzés

Napjainkban az egyenlőség korszakát éljük, alapvető emberi jogai mindenkit egyformán megilletnek, mióta 1948. december 10-én elfogadták az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát*. Ebből adódóan a társadalomnevelés tevékenységének jelentős része a pozitív megerősítésre, a hasznos példaadásra, az integrálásra koncentrálódik, és igyekszik megakadályozni a kirekesztés mindennemű gyakorlatát. Erre épül korunk szociálpedagógia-ként meghatározott tudománya.

Irodalomjegyzék

- Augustinus, A. (1943): *De civitate Dei (Isten városáról)*. II. Dunántúli Pécsei Egyetemi Könyvkiadó, Pécs.
- Bertram, S. (2006): *Élet az ókori Mezopotámiában*. Gold Book Kiadó, Budapest.
- Biblia* (1992) Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest.
- Britannica Hungarica Világenciklopédia*. (1997). Magyar Világ Kiadó, Budapest.
- Bosnyák Sándor (1999): *A halálországa – az öregek önkéntes halála*. 2015. 03. 02-i megtekintés, http://epa.oszk.hu/02000/02002/00006/pdf/1999-tavaszyar_bosnyak-halal.pdf
- Cserháti József és Fábán Árpád (1975, szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat tanítása*. Szent István Társulat, Budapest.
- De Vries, S. Ph. (2000): *Zsidó rítusok és jelképek*. Talentum Kiadó, Budapest.
- Duzmathné Tancz Tünde (2000): A népmese, mint neveléstörténeti forrás. In: Kéri Katalin (szerk.): *Ezerszínű világ. Dolgozatok a neveléstörténet köréből*. Pécsi Tudományegyetem Tanárképző Intézet, Pécs. 2014. 01. 29-i megtekintés, <http://vmek.oszk.hu/01800/01887/html/ezersz06.htm>
- Fukudzava, H. (1982): *Zarándokénekek*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Géczi János (2006): A tudásátadás történelmi formái és az iskola. *Új Pedagógiai Szemle*, 9. sz. 2015. 04. 21-i megtekintés, <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00106/2006-09-ta-Geczi-Tudasatadas.html>
- Golden, A. (1999): *Egy gésa emlékiratai*. Trivium Kiadó.
- Huizinga, J. (1996): *A középkor alkonya*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Kákossy László (1998): *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Klíma, J. (1983): *Mezopotámia*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kovács Gábor (2008): *Az özvegyélet*. Kelet Kiadó, Budapest.
- Kroeber, Th. (1967): *Der Mann, der aus der Steinzeit kam*. BechtelVerlag, München.
- Mehta, G. (2003): *A maharáni*. Ulpius Ház Kiadó, Budapest.
- Ortutay Gyula (1980 szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. III. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Plutarkhosz (1978): *Párhuzamos életrajzok*. I–III. Magyar Helikon Kiadó, Budapest.
- Rác András és Pásztor Miklós (é. n.): *Magyar Katolikus Lexikon kísérleti internetes változata*. PPKE Információs Technológiai Kar. <http://lexikon.katolikus.hu/>
- Sánta Ferenc (1954): *Sokan voltunk*. 2013. 10. 21-i megtekintés, http://www.szepi.hu/irodalom/kedvenc/kt_051.html
- Sáry Pál (2000): *Bűnvádi eljárások az Újszövetségben*. Szent István Társulat, Budapest.
- Shulamith, S. (2004): *A negyedik rend. Nők a közép-korban*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tagore, R. (1963): *A boldogság ígérete*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Tolles, R. (1941): *Untersuchungen zur Kindesaussetzung bei den Griechen*. Breslau, Sporn.
- Wroczyński, R. (2000): A társadalompedagógia területe és feladatai. In: Kozma Tamás és Tomasz Gábor (szerk.): *Szociálpedagógia*. Ozirisz Kiadó, Budapest.
- Wulf, Ch. (2007): *Az antropológia rövid összefoglalása*. Enciklopédia Kiadó, Budapest.